

Проблеми територіального розвитку

УДК [332.122:338.43]:338.439(477)

В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін

Перспективи становлення ефективного агробізнесу на сільських територіях України

Розкрито сучасні особливості ведення агробізнесу в Україні. Проаналізовано існуючий потенціал країни у виробництві сільськогосподарської продукції та дана оцінка рівня його реалізації, зважаючи на наявний ресурсний потенціал сільських територій. На основі врахування потенційних ризиків розвитку сільських територій запропоновано заходи, які сприятимуть розвитку агробізнесу на конкурентних засадах.

Ключові слова: агробізнес, конкурентне середовище, сільські території.

Формування в Україні основ ринкової економіки дедалі більше актуалізує проблему посилення ролі конкурентних механізмів у розвитку регіональних економічних комплексів. Дослідження специфіки формування конкурентного середовища є особливо важливим для сільських територій, які характеризуються цілою низкою ознак, що робить їх специфічним об'єктом ринкового регулювання. Насамперед, це стосується характерного укладу життя у сільській місцевості, традицій землекористування, залежності від природно-ресурсного потенціалу території, високого рівня ризиків у веденні сільськогосподарського виробництва тощо. Увага до всіх цих чинників особливо зростає, коли мова йде про трансформаційний період господарювання, пов'язаний з переходом від адміністративно-планового ладу до багатокладної аграрної економіки, заснованої на приватному інтересі та ринковій конкуренції.

Незважаючи на тривалий період становлення в Україні ринкових відносин та надання нашій державі статусу країни з ринковою економікою з боку США та ЄС, можна констатувати, що до цього часу господарські комплекси багатьох українських регіонів перебувають саме у трансформаційній стадії. Насамперед, це стосується сільських територій. Характерними ознаками такого стану можна вважати:

- прояви монополізму та домінування на аграрному ринку картелів, орієнтованість державної політики на першочергову підтримку великих агрокорпорацій, латифундизацію земельних відносин (концентрація великих земельних банків у руках окремих власників);
- високий рівень централізації влади та бюджетних ресурсів, відсутність достатніх передумов для розвитку повноцінного місцевого самоврядування, особливо на сільських територіях;
- наявність значної кількості інституційних проблем, пов'язаних зі збереженням багатьох неефективних інститутів, сформованих у добу соціалістичного господарювання, та проблемним характером адаптації в Україні ринкових інститутів, притаманних більшості розвинених держав ЄС;
- збереження притаманного радянській економічній системі диспаритету між селом і містом, який в сучасних умовах супроводжується поглибленням

© В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін, 2012.

соціально-демографічної деградації сільських територій, погіршенням якості людського капіталу, загостренням соціальних проблем сільських мешканців.

Основними причинами збереження переважної частини окреслених проблем є недостатньо послідовна політика української влади в напрямі відходу від неефективної системи планового господарювання і переходу до конкурентних механізмів ринкового регулювання. Особливо яскраво це спостерігається на прикладі аграрного сектору економіки та сільських територій, які традиційно залишаються під особливим протекторатом держави з огляду на їхню важливість у контексті економічної та продовольчої безпеки країни. Водночас, вказана політика призводить до зворотних результатів і супроводжується погіршенням ситуації на селі та загостренням наявних тут проблем.

Є всі підстави стверджувати, що ефективний розвиток вітчизняного агробізнесу можливий лише в руслі такої економічної політики, яка орієнтуватиметься на цілковиту ліквідацію рудиментів соціалізму та становлення висококонкурентного аграрного ринку. Методологічною основою такої політики має стати формування базисів конкурентного порядку, який визначатиме пріоритетність сучасних конкурентних механізмів у регулюванні ринкових взаємовідносин між особистими селянськими господарствами населення, фермерськими господарствами, іншими суб'єктами аграрного ринку, включаючи орендні підприємства та агрокорпорації.

У працях класиків економічної теорії відзначається, що конкурентний порядок означає таку систему організації та регулювання економічного життя, яка змушує конкуренцію «працювати», стимулюючи розвиток найефективніших форм господарювання та підприємницьких структур. Як наслідок, в економіці з'являється достатня кількість ефективно діючих підприємств, зацікавлених інвестувати свої ресурси в інновації та розвиток людського капіталу [1]. Відтак, саме конкурентний порядок є основою стимулювання підприємницької активності та становлення соціально відповідального агробізнесу, дефіцит яких є на сьогодні однією з головних проблем розвитку сільських територій України.

Проблемами розвитку агробізнесу на вітчизняних теренах активно займаються вчені-аграрники ННЦ «Інститут аграрної економіки» (м. Київ), Львівського національного аграрного університету, Інституту економіки та прогнозування НАН України (м. Київ), Сумського національного аграрного університету, Миколаївського державного аграрного університету тощо. Причому ведеться активна дискусія щодо форм організації агробізнесу та векторів його розвитку і проводяться численні дослідження з цих питань [2-4].

Метою статті є окреслення перспектив становлення ефективного агробізнесу на сільських територіях України на основі формування конкурентного середовища, яке покликане сприяти оптимізації структури сільськогосподарського виробництва як основи агробізнесу, підвищенню його ефективності та збільшенню виробництва конкурентоспроможної продукції, забезпечуючи при цьому адекватний розподіл доходів між виробниками та посередниками на агропромисловому ринку, а також створюючи умови для розвитку колективних форм ведення сільського господарства (сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств), що об'єднуватиме виробничі зусилля та підвищуватиме якість продукції.

Актуальна ситуація сільських місцевостей вимагає особливої уваги зважаючи на те, що частка сільського населення в Україні складає 31,5%, або 14,4 млн.

осіб, які потребують чітких перспектив економічного розвитку, а також гарантій забезпечення їх соціальних потреб на місці проживання. Стан сільських територій України на сьогодні характеризується погіршенням демографічної ситуації, активними міграційними процесами, відсутністю доступних джерел доходів у сільській місцевості, значним рівнем зносу об'єктів інфраструктури та незадовільним рівнем забезпечення сільського населення соціально важливими послугами. На фоні цих проблем активний розвиток сільського господарства та формування на його основі ефективного агробізнесу є значно ускладненим.

Водночас, зростання ефективності агробізнесу України може бути досягнуто лише за умови створення конкурентного середовища та оптимізації структури сільського господарства. Найвне на даний час сільське господарство є не стільки бізнесом, скільки засобом виживання мешканців сільських територій. Значна частка сільськогосподарської продукції, вироблена господарствами населення, ними ж і споживається.

Більшість сільського населення була й залишається офіційно зайнятою у сільському господарстві, незважаючи на низьку дохідність та високу трудомісткість даної діяльності в Україні. Основними альтернативами сільському господарству на сьогодні є сфери будівництва, торгівлі, соціальних послуг тощо, водночас внаслідок вищеперелічених перешкод до їх активного розвитку, наразі вони не мають можливості забезпечувати значну кількість населення доходами, достатніми до прожиття, а для певної частки населення є лише додатковими видами діяльності, які вони суміщають з сільським господарством.

Володіючи потужним аграрним потенціалом, Україна реалізовує лише незначну його частину: порівняно низькими є обсяги виробництва агропромислової продукції та врожайність сільськогосподарських культур, – і це при суттєвій частці сільськогосподарських угідь та великій кількості зайнятого в сільському господарстві населення.

Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в Україні мають змінні тенденції для більшості видів продукції (рис. 1). Основну роль у коливаннях обсягів продукції рослинництва відіграє залежність від кліматичних умов.

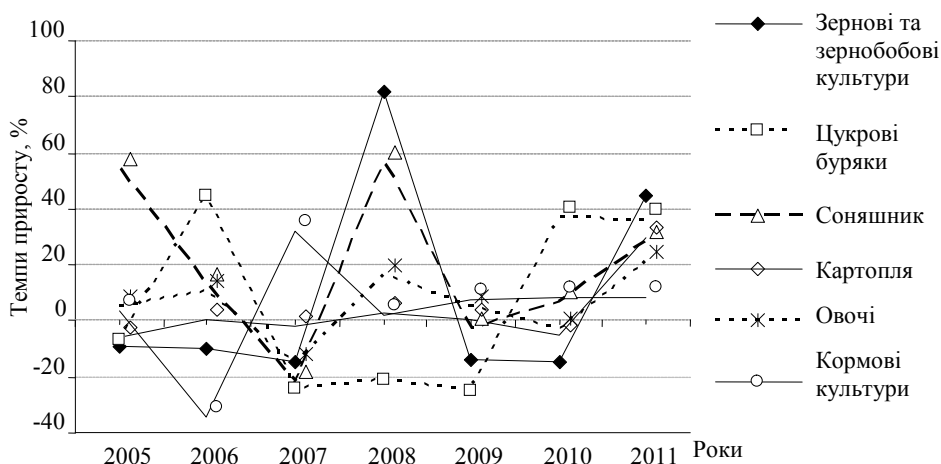

Рис. 1. Динаміка темпів приросту виробництва продукції рослинництва, у % до попереднього року (розраховано на основі [4])

Таблиця 1

Урожайність основних сільськогосподарських культур у 1990-2011 рр.

Види сільськогосподарських культур	Урожайність, ц з 1 га	
	1990 р.	2011 р.
Зернові і зернобобові	35,1	37,0
Цукрові буряки	275,7	363
Соняшник	15,8	18,4
Картопля	116,8	168
Овочі	149,0	195
Плоди та ягоди	42,7	84,9

Складено на основі: [4].

Стабільно знижувалася протягом 1990-2011 рр. урожайність зернових та зернобобових сільськогосподарських культур (табл. 1). За іншими позиціями скорочення у вказаному періоді мало місце, але показники поступово повернулися до рівня 1990 р. та перевищили їх.

Розвиток сектору тваринництва характеризується стабільно від'ємними тенденціями, за винятком поголів'я птиці. Найбільше скорочення відбулося протягом 1990-2011 рр. у поголів'ї великої рогатої худоби, овець та кіз. Така тенденція призвела до зменшення пропозиції м'яса та молока (рис. 2), що ставить під загрозу продовольчу безпеку країни внаслідок скорочення виробництва до рівня, нижчого за законодавчо встановлений рекомендований рівень споживання продуктів харчування.

Значною у виробництві сільськогосподарської продукції України є частка господарств населення (табл. 2). Щоправда, тут спостерігається суттєва регіональна диференціація, спричинена як історичними, так і економічними чинниками. Найвищою є частка виробництва господарств населення у Західному регіоні України, у той час як у Східному регіоні, особливо що стосується продукції тваринництва, вона є суттєво нижчою.

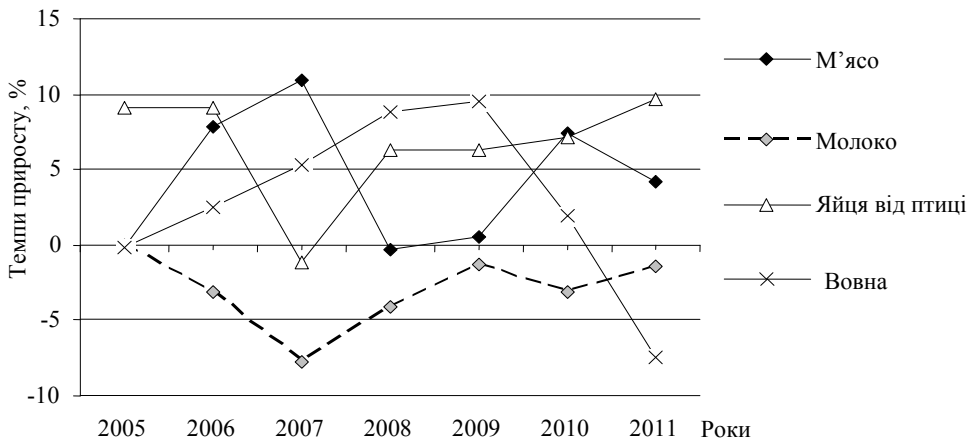

Рис. 2. Динаміка темпів приросту виробництва продукції тваринництва, у % до попереднього року (розраховано на основі [4])

Таблиця 2

Частка господарств населення в сільськогосподарському виробництві за регіонами України у 2010 р.*

Регіони та області	Частка господарств населення у виробництві продукції:	
	рослинництва	тваринництва
Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька)	69,5	76,2
Південний (АРК Крим, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська)	52,3	67,1
Східний (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська)	55,6	42,9
Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська)	49,7	56,7
Україна	55,1	55,3

* Регіональний поділ авторський.

Складено і розраховано на основі: [5].

Формування конкурентного середовища на сільських територіях передбачає використання їх конкурентних переваг (ресурсного потенціалу) з урахуванням потенційних ризиків, інституційних чинників впливу та перспектив розвитку тощо.

Зважаючи на особливості розвитку сільських територій України в розрізі регіонів і навіть районів, визначення конкурентних переваг територій слід досліджувати на основі оцінки їх ресурсного потенціалу.

В умовах недостатньо активної державної політики в напрямі регулювання та підтримки розвитку сільських територій постає необхідність активізації залучення власних ресурсів розвитку території. Підвищення ефективності використання потенціалу території є однією з передумов її висхідного соціально-економічного розвитку, збільшення об'єму виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності ведення сільського господарства, стабілізації і покращення демографічної ситуації на селі, досягнення максимальної зайнятості сільського населення і підвищення рівня його життя, раціонального використання земель тощо.

Відсутність дієвої законодавчої бази розвитку сільських територій, зниження з року в рік обсягів фінансування аграрного сектору, безініціативність на місцях, безробіття, складна демографічна ситуація, фінансування потреб сільської місцевості у розвитку своєї соціальної та виробничої інфраструктури за залишковим методом актуалізують важливість максимально повного використання внутрішніх ресурсів розвитку території (природно-ресурсного, трудового, фінансового, структурного, інституціонально-організаційного, інфраструктурного, ініціативності сільських мешканців та ін.). Власний ресурсний потенціал сільських територій повинен стати основним генератором їх розвитку на шляху формування конкурентного середовища на цих територіях. Саме на рівні сільських територій можна вирішити комплекс вищезазначених проблем із збереженням балансу економіка-екологія-соціум. Оцінка ресурсного потенціалу та рівень його реа-

лізації дозволять окреслити напрями перспективного розвитку території на основі визначення її конкурентних переваг.

У процесі виконання відділом прогнозування і моделювання розвитку регіону Інституту регіональних досліджень НАН України теми «Прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону України» (ДР №0110U002027), було проведене експертне опитування науковців з метою визначення наявних ризиків і розробки рекомендацій щодо їх запобігання. На цій основі були сформульовані пропозиції, покликані сприяти підвищенню ефективності регіональної політики розвитку сільських територій. Науковими експертами виступили фахівці Інституту регіональних досліджень НАН України, Львівського національного аграрного університету (м. Дубляни), Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького, Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН (с. Оброшине) та ДП «Львівський науково-дослідний та проєктний інститут землеустрою».

Серед зовнішніх ризиків, на думку експертів, існує висока ймовірність згорання інвестиційних проєктів іноземними компаніями, зважаючи на нестабільність та непрогнозованість державної політики регулювання внутрішнього аграрного ринку, перспективи введення в дію нового земельного законодавства¹. Ризик втрати зовнішніх ринків збуту сільськогосподарської продукції є менш вагомим порівняно з попереднім ризиком.

Щодо внутрішніх ризиків розвитку сільських територій, то найбільш значущими, на думку експертів, є подальший занепад тваринництва, відсутність прогнозованої цінової політики на сільськогосподарську продукцію та зменшення кількості фермерських господарств. Оптимістичнішими є прогнози респондентів щодо впливу цих ризиків у найближчій перспективі (на подальші п'ять років): їх вплив зменшуватиметься.

Зменшення кількості фермерських господарств і, відповідно, скорочення площ земель, які ними обробляються, зумовлені значними ризиками, з якими пов'язане ведення сільського господарства. Даний вид діяльності значною мірою залежить від здійснюваної державної аграрної політики, яка на сьогодні є нестабільною, непрогнозованою, а рівень державної підтримки є надзвичайно низьким. З року в рік державна підтримка сільського господарства здійснюється без будь-якої прив'язки до прийнятих програм та стратегій розвитку досліджуваної сфери, базуючись на актуальній ситуації в національній економіці та виходячи з першочергових потреб країни.

Ці ризики є взаємопов'язаними та особливо загрозливими для Карпатського регіону країни, оскільки саме цей регіон спеціалізувався на молочному та м'ясному тваринництві, розвиток якого неможливий за відсутності гарантування державною прогнозованих цін на цю продукцію з метою забезпечення прибутковості даної галузі. Причому виробниками цієї продукції виступали саме фермерські господарства та господарства населення. В Золочівському районі на фоні відсутності достатньої декларованої підтримки держави та недоступності навіть цих незначних, закладених у бюджет видатків на підтримку тваринництва триває тенденція різкого зменшення кількості фермерських господарств та зменшення поголів'я худоби в господарствах усіх категорій.

¹ 9 грудня 2011 р. Верховна рада прийняла в першому читанні новий проєкт Закону України «Про ринок земель».

Менш значущими є ризики, пов'язані з формуванням демографічної ситуації на сільських територіях, ринком праці, платоспроможністю сільського населення. Негативним є прогноз цих ризиків на перспективу, оскільки їх вплив залишатиметься незмінним.

Найменшим ризиком експерти вважають подальше укрупнення діючих сільськогосподарських підприємств та формування великотоварного експортоорієнтованого виробництва, що пов'язано як із фактором малоземелля у цьому регіоні, так і з перспективою введення нового земельного законодавства, яке передбачає суттєві обмеження максимальної площі земель сільськогосподарського призначення, що може перебувати у власності однієї фізичної особи².

Результати опитування засвідчили слабкий вплив проведення «Євро-2012» на розвиток соціальної інфраструктури сільських територій Львівської області. Лише незначна частина коштів, виділених на організацію проведення цього заходу, була використана місцевою владою для покращення стану туристичної інфраструктури та стану доріг. Причому це заторкнуло лише в основному прикордонні райони (Жовківський, Яворівський, Мостиський) та райони, наближені до обласного центру (місця проведення «Євро-2012»): Городоцький та Пустомитівський райони.

Проведене експертне опитування дозволило окреслити наявні ризики розвитку сільських територій, які необхідно враховувати при формуванні конкурентного середовища на цих територіях. Причому найбільш значущі ризики пов'язані з проблемами розвитку аграрного сектору економіки сільських територій.

Узагальнюючи результати дослідження щодо наявних проблем та перспектив розвитку сільських територій України, слід відзначити, що першочергового значення в контексті становлення на цих територіях ефективного агробізнесу набуває формування сприятливого інституційного середовища та сучасної ринкової інфраструктури.

Насамперед, це стосується децентралізації влади та становлення дієвих органів місцевого самоврядування за європейським зразком. Така політика дозволить акумулювати в бюджетах сільських територіальних громад значно більшу кількість бюджетних ресурсів, ніж це є зараз, а відтак створить сприятливий ґрунт для розвитку пріоритетних сфер місцевої економіки за рахунок посилення інвестиційної спроможності на локальному рівні, включаючи інвестування в інфраструктуру, захист ґрунтів, екологію та економічний розвиток.

Необхідно також стимулювати процеси інституційного оформлення всіх гравців на аграрному ринку країни, оскільки діяльність господарств населення, які не оформлені як фермерське чи особисте селянське господарства, не підлягає обліку і, відповідно, вони залишаються поза діючими державними, регіональними тощо програмними документами, які регламентують функціонування цього ринку.

Не можна оминати увагою і такого важливого напрямку становлення ефективного агробізнесу на сільських територіях України, як розвиток інститутів

² У новому проєкті Закону України «Про ринок земель» (9001-д від 07.12.2011) встановлено обмеження щодо площі земель сільськогосподарського призначення, які можуть перебувати у користуванні однієї особи (не більше 100 га незалежно від місця їх розташування) з метою недопущення надмірної концентрації земельних ресурсів у руках великих сільськогосподарських підприємств. Така площа земель не може перевищувати 15% загальної площі земель сільськогосподарських угідь у розрізі району.

громадянського суспільства. Саме ці інститути відіграють першочергову роль у посиленні навчально-освітньої та культурно-просвітницької роботи з сільською молоддю, сприяють реалізації програм, у тому числі й з залученням коштів донорських організацій, спрямованих на освоєння мешканцями сільських територій сучасних інформаційних технологій, оволодіння ними іноземними мовами, навичками ефективного менеджменту та маркетингу, формуванню лідерських якостей. Все це в подальшому стає надійною запорукою становлення ефективного агробізнесу та його відповідності європейським стандартам господарювання.

Іншим важливим стимулом для розвитку ефективного агробізнесу має стати зміна нинішньої системи державної підтримки агровиробників. Від переважачого прямого бюджетного субсидування та створення преференційних режимів, які здебільшого поширюються на великі агрохолдинги та сприяють подальшій картелізації аграрного ринку, слід переходити до активнішого використання механізмів інформаційно-консалтингової підтримки сільгоспвиробників, формування сучасних систем навчання та перекваліфікації кадрів для сільських територій, а також інвестування бюджетних ресурсів у розвиток інфраструктури агробізнесу та стимулювання несільськогосподарського підприємництва на селі, поліпшення інвестиційного клімату сільських територій, створення у сільській місцевості бізнес-інкубаторів, технопарків, формування соціально орієнтованого сільськогосподарського виробництва, спрямованого на активну участь у розвитку території своєї локалізації тощо.

Важливою складовою розвитку агробізнесу постає також узгодження напрямів інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва території з можливостями та потребами цієї території. Активізація ж процесів диверсифікації видів несільськогосподарської економічної діяльності на сільських територіях допоможе зменшити кількість виробників сільськогосподарської продукції, сформувати конкурентний ринок агропромислової продукції, виокремити агробізнес як повноцінну підприємницьку діяльність, націлену на ефективність та прибутковість. Необхідно також забезпечити інформаційну підтримку виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, що має значні перспективи розвитку як з позиції внутрішнього, так і зарубіжного ринку.

Особливої уваги вимагає розвиток агропромислової інфраструктури, що сприятиме зосередженню прибутків у виробників, а не посередників. Також створення розвиненої інфраструктури дасть можливість нівелювати відстані до сіл, відлеглих від регіональних (обласних, районних) центрів та забезпечити рівні конкурентні умови незалежно від місця розташування виробників сільськогосподарської продукції.

Ці та інші заходи, пов'язані з лібералізацією аграрного ринку, а також зі становленням в Україні конкурентних засад функціонування національної економіки в цілому та з розвитком господарських комплексів окремих сільських територій зокрема, дозволять уже в найближчій перспективі розраховувати на освоєння українським агробізнесом новітніх агротехнологій, що призведе до становлення нових стандартів якості життя населення в сільській місцевості, підвищення якості вітчизняних продовольчих товарів та розвитку людського капіталу сільських територій. А це, своєю чергою, сприятиме руху нашої держави в напрямі європейської інтеграції та наближення до цивілізованих дер-

жав світу, які сповідують принципи відкритого суспільства, ринкової економіки та демократії.

Список використаних джерел

1. Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок. Глава VI. «Свободное» предпринимательство и конкурентный порядок. – Режим доступу : http://www.elib.org.ua/economics/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1103470137&archive=1130012900&start_from=&ucat=14&
2. Пасхавер Б. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку: / Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна, О. Шубравська [та ін.]. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/2000/2080/70033/>.
3. Agriholdings in Ukraine: good or bad? – Режим доступу : [http:// agribusiness.kiev.ua](http://agribusiness.kiev.ua).
4. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.
5. Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / Державна служба статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – Ч. 2. – 783 с.
7. Апопий В. В., Шалева А. И., Креденец А. В. Особенности электронной торговли и проблемы ее современного развития в Украине.

Борщевский В. В., Прытула К. М., Крупин В. Е. Перспективы становления эффективного агробизнеса на сельских территориях Украины.

Раскрыты современные особенности ведения агробизнеса в Украине. Проанализирован существующий потенциал страны касательно производства сельскохозяйственной продукции и дана оценка уровня его реализации, учитывая имеющийся ресурсный потенциал сельских территорий. На основе учета потенциальных рисков развития сельских территорий предложены меры, способствующие развитию агробизнеса на конкурентных началах.

Ключевые слова: агробизнес, конкурентная среда, сельские территории.

Borshchevskiy V. V., Prytula Kh. M., Krupin V. Ye. Prospects of becoming effective agribusiness in rural areas of Ukraine.

The features of modern agribusiness in Ukraine are revealed. The existing potential of the country in agricultural production is analyzed and the level of its implementation is assessed taking into account the available resource potential of rural areas. Based on consideration of the potential risks of rural development the measures to promote the development of agribusiness on a competitive basis are proposed.

Key words: agribusiness, competitive environment, rural areas.

Надійшло 25.06.2012 р.